

Татяна СЛАВОВА
 СУ „Св. Климент Охридски“

**СУПЕРЛАТИВИ С ФОРМАНТА *нѣи-* В ШЕСТОДНЕВА
 НА ЙОАН ЕКЗАРХ**

Tatyana SLAVOVA
 St. Kliment Ohridski University of Sofia

**SUPERLATIVES WITH THE *нѣи-* FORMANT
 IN *HEXAEMERON*, TRANSLATED BY JOHN THE EXARCH**

The article discusses superlatives found in *Hexaemeron* (translated by John the Exarch), where the formant *нѣи-* has been added to adjectives in comparative and positive degrees (*наиболѣе, наибѣщѣа, наибѣщѣи, најзѣлѣи, најлѣгнѣи*). The reported examples, which are predecessors of the contemporary analytical superlatives, shift with a few centuries earlier the dating of the earliest 14th century forms of the kind, familiar until now. The examples from *Hexaemeron* reveal that the process of shaping up the formant *нѣи-* as a means of expressing the superlative degree in adjectives was on its way in the north-eastern Bulgarian regions as early as the beginning of the 10th century.

Keywords: *Hexaemeron* translated by John the Exarch, superlatives, formant *нѣи-*

Известно е, че в старобългарски липсват специални граматически показатели за формиране на превъзходна степен, която, подобно на съвременните езици, може да има абсолютно (елатив) и относително значение (чист суперлатив). Елативът показва много висока, пределна степен на даден признак или качество, при която не се прави сравнение с друг предмет/други предмети. При суперлатива е налице релация между два или няколко предмета. Формално различие обаче между елатив и чист суперлатив няма.

Старобългарската превъзходната степен с елативно значение се изразява по няколко начина. Единият е чрез прилагателни в положителна

степен с представка прѣ- (прѣмилостивъ *най-милостив*, прѣблжквѣтъ *най-коварен*, прѣблагътъ *най-благ*, прѣвеликътъ *най-голям*, прѣмждрътъ *най-мъдър*), *срещу които* в гръцки стоят както суперлативи, така и прилагателни в положителна степен (прѣмждрътъ – σοφώτατος и σοφός, прѣподоубнѣтъ – ὀσιώτατος и ὀσιος, прѣпроретътъ – ἀπλούστατος и ἀπλοῦς), особено често с представки ὑπερ- и παν- (прѣсвѣтътъ παν-άγιος, ὑπερ-άγιος, прѣславнѣтъ ὑπερ-ένδοξος, още примери у Ефимова 2000:43–44). Друг начин за предаване на превъзходна степен с елативна семантика е чрез прилагателно име в положителна степен в съчетание с наречията зѣло или вельми, които усилват значението му (поустѣи льва велика зѣло, вельми старъ, разроушение велие зѣло, добра зѣло).

Чист суперлатив се изразява описателно – чрез компаратив и обобщителното местоимение въсь (най-често в род. п. мн. ч. въсьѣхъ), например въсьѣхъ мъни естѣ по-малък от (измежду) всички, т.е. *най-малък*. Аналогична е ситуацията и в гръцки, където в значение на чисти суперлативи функционират не само суперлативи, но и компаративи в съчетание с местоименията πᾶς, ὅλος, например *Супр 383* кротчан паче въсьѣхъ проа́татаς παρὰ πάντας, *Супр 508* ширии яви сѣ въсьѣа твари πλατύτερος ἐφάνη τῆς κτίσεως ὅλης (Ефимова 2000:45–46). Така в старобългарски сравнителната степен служи не само за изразяване на компаратив, но и на суперлатив, което се вижда и от случаите, когато гръцки суперлативи се превеждат със старобългарски компаративи (*Супр 190* безаконнѣи παρανομώτατος, *Супр 302* поустѣнѣи προθυμώτατος). Освен това гръцка превъзходна степен (елатив или чист суперлатив) може да се предаде и с нестепенувано старобългарско прилагателно, например *единъ заповѣдни сиѣтъ малъиѣтъ τῶν ἐλαχίστων*.

Старобългарски суперлатив се означава и чрез компаративна форма, подсилена с частицата наи-, но само при адвербиални употреби, както се отбелязва в изследователската традиция и граматиките. Например в класическите старобългарски паметници (*Мар, СПс, СЕвх, Супр, ЕнАп*) са засвидетелствани наречията *наивѣще най-вече, повечето, по-голямата част* (вѣаше отъ дриѣвѣи странѣи ... наивѣще отъ асинскѣи градѣи), *наиволе най-много, най-вече* (наиволе ихъже просимъ), *наипаче най-вече, най-много* (чисти наипаче достонитъ его), а извън тях и в Учителното евангелие на Константин Преславски (наистрашнѣи, Тихова 2012: 270), Шестоднева на Йоан Екзарх

(наиболѣе, Aitzetmüller 4: 253, 5: 10), Книгата на пророк Иезекиил (наиг-наиснѣе, Илиева 2013: 245).

Внимание заслужава формата *наитрѣвъши най-нужен* от Супрасълския сборник (*Супр 339 човѣства. ѿже сѣтъ наитрѣвъши пѣти оучению чувствата, които са най-нужни средства към познанието*), която се приема като изключение, тъй като е единствена неадвербиална употреба на превъзходна степен в класическия корпус (специално я отбелязва Харалампиев 1992: 132). Формата е интересна и с това, че представя едно по-свободно решение на старобългарския преводач, доколкото предава гръцкото съществително $\chi\rho\eta\sigma\iota\varsigma$ ‘необходимост, нужда’, а не гръцки суперлатив. Оказва се, че извън класическите ръкописи подобни форми не са изключение. Например в текста на Шестоднева в превод на Йоан Екзарх (в най-ранния сръбски препис от 1263 г. и в по-късните руски преписи) се откриват 8 примера за чисти суперлативи и елативи с форманта *наи-*, прибавян към прилагателни имена:

л. 11а *наиболѣе естъ въ нею подовиѣ* (наиболѣе естъ подовиѣ VB, *наиболѣе естъ подовно* 56)¹ *самѣма къ свѣѣ прѣбѣсти тѣс ѡмоіѡтѣтос тѣ іδιѡματα помежду си имат най-голяма прилика*. В случая срещу суперлатива *наиболѣе*, определящ *подовиѣ*, липсва конкретно гръцко съответствие.

л. 75а, без установен гръцки образец *наивѣщѣма* (наивѣщѣе A 55 T 56; *но и вѣщѣше* 58, *нѣ и вѣще его* VB) *ко ѿкоже по истинѣ рѣци. ѡтъ рѣкѣы* (във всички преписи *ѡтъ рѣкѣы*) *испълнѣжѣтъ сѣ ждольнаа мѣста земѣи наистина може да се каже, че ниските места по земята са били изпълнени от най-голямата река*. Още Айтцетмюлер отбелязва, че мястото има смисъл само ако *ѡтъ рѣкѣы* < *ѡтъ рѣкѣы* се свърже с *наивѣщѣма*, т.е. *наивѣщѣма рѣкѣы* (Aitzetmüller 3). Подобно тълкуване е в съответствие със следващия текст на л. 75bc *да ѿльма же оубо приахѡмѣ ветѣръ сѣхѣ рѣкѣы, ѿже сѣтъ ѡтъ єдиногѡ источѣника*. В ръкописи 58 и VB елативът *наивѣщѣма* е преосмислен поради неразбиране.

л. 137а, без установен гръцки образец *да наивѣщѣе* (A *наивѣщѣе*, 55, 58 *да и на вѣще*, VB липсва фразата) *оубѣгаѣтъ и оутѣитѣ сѣ оутѡ астролога най-значимото убягва на астролога и остава скрито за него*. В ръкописи 55, 58 субстантивираният елатив *наивѣщѣма* е неразбран и преосмислен.

¹ Тук и нататък следвам съкращенията на славянските преписи (A T 55 56 58 VB) в изданието на Aitzetmüller 1–7. Цитирам по реконструирания старобългарски текст от Айтцетмюлер, а при наличие на разночетения в преписите, те се дават в скоби.

л. 176а и китѣ наивѣщен (А наивѣщен, 55 и кити и ващѣше, VB наипаче, 58 ващѣ) живѣи раждаѣтъ пѣтица καὶ τῶν κητῶν τὰ πλεῖστα ζωοτόκα *най-голяма част от китовеите (най-многочислените, най-многобройните) раждат малките си живи*. Старобългарският суперлатив наивѣщен превежда гръцкия суперлатив τὰ πλεῖστα *adj pl neut nom superl*. В ръкописи 55, 58, VB наивѣщен е преосмислено или заменено с компаративи.

л. 176с не наследѣтъ наивѣщѣи (наивѣщен А Т 55 56 58 VB) рѣкъ оуκ ἐπωάζουσιν οἱ πλεῖστοι τῶν ἰχθύων *най-голяма част (най-многочислените, повечето) от рибите не мѣтят*. Старобългарският суперлатив наивѣщѣи превежда гръцкия суперлатив οἱ πλεῖστοι *adj pl masc nom superl*.

л. 176d наивѣщѣи (А наивѣщен же, Т VB наивѣщен же, наивѣщи еже 56, но и ващѣ же 58, нживѣщен же 55) же въ рѣбахъ самѣи са падаѣтъ Ἀλληλοφάγοι δὲ τῶν ἰχθύων οἱ πλεῖστοι *най-голяма част (повечето) от рибите се самоизяждат*. Старобългарският суперлатив наивѣщѣи превежда гръцкия суперлатив οἱ πλεῖστοι *adj pl masc nom superl*. В ръкописи 58 и 55 наивѣщѣи е преосмислено поради неразбиране.

л. 187б мѣногашѣди бо иже вѣдетъ наизѣлѣи (58 велми зол) томоу же искоуитѣ власть ἐπὶ τὸν πάντων ἔσχατον πολλάκις τὸ κράτος φέρουσαι *често пъти властта спохожда този, който е най-лош*. Старобългарският елатив наизѣлѣи превежда гръцкото прилагателно в положителна степен ἔσχατος, което има и значение (за степен) ‘най-лош, най-долен’ в съчетание с местоимението πᾶς. Единствено в ръкопис 58 превъзходната степен е изразена описателно (велми зол).

л. 240а ѣже неименованѣи сѣтъ наимѣногѣи (А наимѣногѣи, Т наимного ѣ, 56 наимно...иѣ, 55 нжимногѣи, 58 но много иѣ) дробѣньствомѣи ὧν ἀκατονόμαστὰ ἐστὶ τὰ πλεῖστα διὰ λεπτότητα *най-голяма част (най-многочислените) от които са безименни*. Старобългарският суперлатив наизѣлѣи превежда гръцкия суперлатив τὰ πλεῖστα *adj pl neut nom superl*. В ръкописи 56, Т и 58 наимѣногѣи е неразбрано и преосмислено.

Така Шестодневът в превод на Йоан Екзарх представя нееднородна картина от различни славянски техники за изразяване на прилагателни в превъзходна степен, определящи съответни съществителни имена. Най-многобройни (4) са случаите (л. 176асd, л. 240а), когато старобългарски чисти суперлативи наивѣщен/ наивѣщѣи, наимѣногѣи превеждат гръцки

суперлативи $\tau\alpha$ $\pi\lambda\epsilon\iota\sigma\tau\alpha$ / $\omicron\iota$ $\pi\lambda\epsilon\iota\sigma\tau\omicron\iota$ ($\pi\lambda\epsilon\iota\sigma\tau\omicron\varsigma$ *най-много, най-голям, най-многоброен*, от $\pi\omicron\lambda\upsilon\varsigma$ *най-многочислен, най-значителен*). В три случая (*наиболѣе, наивѣщѣиѣ/ наивѣщѣиѣ*) липсва конкретно гръцко съответствие (л. 11а, л. 75а, л. 137а), а еднократно (л. 187б *наизгълѣи*) старобългарски елатив превежда гръцко прилагателно в положителна степен $\epsilon\sigma\chi\alpha\tau\omicron\varsigma$ в съчетание с местоимението $\pi\tilde{\alpha}\varsigma$.

Изнесените примери могат да се разглеждат като предвестници на съвременното аналитично изразяване на превъзходна степен и изместват с няколко века по-рано досега известните примери *наилѣпшии, наилѣпѣ, наилѣпѣи, наилѣдрѣ* от Троянската повед (XIV в.). Формите от Супрасълския сборник (*наитрѣвѣши*) и от Шестоднева на Йоан Екзарх (*наиболѣе, наивѣщѣиѣ/ наивѣщѣиѣ/ наивѣщѣиѣ, наизгълѣи, наилѣногѣ*) показват, че процесът на обособяване на форманта *най* като специализирано средство за изразяване на суперлативност при прилагателните е бил в ход за североизточните български краища още в началото на X в., откогато датира преводът на Шестоднева. Че става въпрос за особеност, присъща на разговорния език и необвързана с гръцкия първоизточник, сочат примерите без гръцки съответствия. В късните руски преписи (*най-вече 58 и 55*) прилагателните в превъзходна степен с форманта *най* са неразбрани от преписвачите и впоследствие са преосмислени или заменени с компаративни форми. Суперлативите от Супрасълския сборник и Шестоднева на Йоан Екзарх свидетелстват, че съжителството на различните средства е продължило дълго време, докато единствено формантът *най* се е специализирал да изразява суперлативност. От друга страна, подобни употреби в един синтетичен език като старобългарския опровергават мнението, че аналитични форми се срещат само в аналитични езици, а синтетични – само в синтетични езици. Достатъчно е да припомним формите за сравнителна и превъзходна степен на прилагателните в такива съвременни аналитични езици като испански и английски. В испански елативите се формират както с наречието *mu* ‘много’ пред прилагателното в положителна степен, така и със суфиксите *-ísimo* (м. р.) и *-ísima* (ж. р.), например *mu educado* или *educadísimo*. Компаративите и суперлативите в английски се образуват както чрез синтетични способи (с формообразуващите суфикси *-er* и *-est*, например *new – newer – newest*), така и аналитично (чрез прибавяне на лексемите *more* и *most*, *less* и *least* към положителната степен). От друга страна, синтетичният руски език разполага освен с проста (синтетична) превъзходна степен (с наставка *-ейш-/ -айш-*) и с аналитична степен (*самый, наиболее / наименее* + прилагателно в положителна степен). В този

контекст трябва да се разглеждат и суперлативите от Шестоднева на Йоан Екзарх, в които формантът *nan* се явява паралелен способ за изразяване на превъзходна степен (наред чрез прилагателни с представка *пѣ-*, прилагателни в съчетания с наречията *зѣло*, *вѣлми* и др.) в рамките на синтетичния старобългарски език.

Вижда се, че частицата *nan* се прибавя предимно пред прилагателни в сравнителна степен (*тѣкв(л)ѣши*, *колеѣ*, *вѣщѣмѣ*, *вѣщѣи*, *зѣлѣки*), но също и пред прилагателни в положителна степен (*мѣногѣиуѣ*). Първият модел на суперлатив и днес се пази в повечето съвременни славянски езици, срв. сръб. и хърв. *najbolji*, *najstariji*, *najskuplji*, словен. *najboljši*, *najnovjši*, *najmlajši*, рус. *наилучший*, *наименьший*, *наиболее*, чеш. *nejmladši*, *nejstarši*, *nejmilejši*, пол. *najlepszy*, *największy*, *najmilszy*. Вторият тип е характерен за съвременния български език (*най-добър*, *най-стар*, *най-мил*), в който само отделни книжовни форми пазят остатъци от старобългарските синтетични компаративи, например *старейшина*, *височайши*, *висш*, *низш*, *младши*, *старши*.

Съкращения

ЕнАп – Енински апостол	СПс – Синайски псалтир
Мар – Мариинско евангелие	сръб. – сръбски
пол. – полски	Супр – Супрасълски сборник
СЕвх – Синайски евхологий	хърв. – хърватски
словен. – словенски	чеш. – чешки

Литература

- Ефимова 2000: Ефимова, В. С. О выражении значения суперлатива формами компаратива в старославянском языке. – В: Folia Slavistica Rale Михайловне Цейтлин. Москва, 2000, 42–46. [Efimova, V. S. O vyrazhenii znacheniya superlativa formami komparativa v staroslavvyanskom yazyke. – V: Folia Slavistica Rale Mikhaylovne Tseytlin. Moskva, 2000, 42–46.]
- Илиева 2013: Илиева, Т. Старобългарският превод на Стария Завет. Т. 3. Старобългарско-гръцки словоуказател към Книгата на пророк Иезекиил. София: Кирило-Методиевски научен център при БАН, 2013. [Ilieva, T. Starobalgarskiyat prevod na Stariya Zavet. T. 3. Starobalgarsko-gratski slovoukazatel kam Knigata na prorok Iezekiil. Sofiya: Kirilo-Metodievski nauchen tsentar pri BAN, 2013.]
- Тихова 2012: Тихова, М. Старобългарското Учительно евангелие на Константин Преславски с детайлното описание от Елена Уханова на най-стария препис (ГИМ, Синодален №262). Weiher – Freiburg I. Br., 2012. [Tihova, M. Starobalgarskoto Uchitelno evangeliye na Konstantin Preslavski s detaylnoto opisaniye ot

Elena Uhanova na nau-stariya prepis (GIM, Sinodalen №262). Weiher – Freiburg I. Br., 2012.]

Харалампиев 1992: Харалампиев, Ив. История на българския език. В. Търново: Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“, 1992. [Haralampiev, Iv. Istoriya na balgarskiya ezik. V. Tarnovo: Universitetsko izdatelstvo “Sv. sv. Kiril i Metodiy”, 1992.]

Aitzetmüller 1–7: Aitzetmüller, R. Das Hexaameron des Exarchen Johannes. 1–7. Graz: Akademische Druck – u. Verlagsanstalt, 1958–1975.